
MIQUEL BATLLORI

**LA PRESÈNCIA DEL REGNE
DE VALÈNCIA EN EL MÓN
EUROPEU DEL RENAIXEMENT**

APUNTS PER A UNA LLIÇÓ BORGIANA

El tema que m'heu proposat per a aquesta lliçó universitària és tan vast i ric que, àdhuc si volgués limitar-me a la cultura escrita, no podria caber en un nombre tan limitat de pàgines.

Caldrà només apuntar, d'entrada, que un tractament complet d'aquesta temàtica històrica hauria de centrar-se, bàsicament, en l'actuació dels valencians a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim en el camp de les lletres, del dret, de l'administració general dels reialmes hispano-italians de tota la Corona d'Aragó; i, més endavant, ja en el traspàs del segle xv al xvr^e, en la participació valenciana en la reorganització del regne de Nàpols després de la seva definitiva conquesta per part de Ferran el Catòlic.

He suposat, doncs, que en invitar-me a mi a desenrotllar aquest argument històric, heu pensat més aviat en la significació dels Borja valencians en la cultura i en la política italianes i europees des del Quatre-cents mitjà fins als inicis del Cinc-cents. I encara, restringint més el camp, en la significació d'Alfons de Borja com a papa Calixt III, i del seu nebot Roderic –Rodrigo en la forma aragonesa que llavors s'emprava– com a papa Alexandre VI.

Tots aquests aspectes, en ambdós pontificats, es reflecteixen d'una manera molt particular en l'ús habitual, en la cort i en la cúria potifícia, de la llengua familiar d'ambdós papes i de molts familiars i oficials de llur ambient provinents del regne de València i del principat de Catalunya.

Sense voler-me endur per una sempre sospitosa història providencialista –sospitosa tant des del punt de vista històric com des del lloc d'albir teològic–, remarcaré que Alfons de Borja, que tant havia d'influir a superar les darreres restes del cisma d'Occident, nasqué a Xàtiva el darrer dia de l'any en què el cisma havia esclatat, el 1378. Una tradició no documentada l'havia fet natural de Canals, nat a la torre dels Borja d'aquesta localitat. Mentre que ara sabem que aquella torre fou comprada per Jofré de Borja i Escrivà, pare de Roderic de Borja, el nebot d'Alfons.

Aquest provenia igualment d'una família aragonesa radicada a Xàtiva des dels temps de la conquesta, que havia donat, en la segona meitat del segle XIV, un Domènec o Domingo de Borja «lo major» casat amb una Caterina morta el 1370, de la qual desconeixem el llinatge i el cognom, pares d'un altre Domènec «lo menor», en la terminologia del temps, mort el 1428, marit que fou d'una Francina, de cognom igualment desconegut. Domènec i Francina (que alguns, sense cap fonament documental, han anomenat Llançol de llinatge) foren els pares del papa Calixt III.

Un document esmentat i en part transcrit per Villanueva (també xativí, el veritable cognom del qual era Vilanova, com li retreien al seu germà els seus enemics polítics) anomenava el pare d'Alfons «llaurador de Xàtiva». D'aquest text, el mateix Villanueva i molts d'altres darrera seu dedueixen que era de llinatge humil, i no pas de cavallers. Ni el gran recercador borgià Lluís Cerveró i Gomis ni tampoc jo no hem trobat cap rastre d'aquest document, sense que això vulgui dir que no hagi existit, sobretot havent estat Villanueva un historiador tan acurat. Però d'altres expressions consemblants en documents coetanis ens permeten assegurar que ací «llaurador» significava que conreava terres pròpies, no subjectes feudalment a cap senyor.

L'exactitud d'aquesta afirmació és corroborada pel fet que un Domingo de Borja –molt probablement el pare d'Alfons– el 1404 era nomenat pel rei Martí «sobreguarda» dels passos que comunicaven el sud del regne de València amb el de Castella. Eren els temps de les lluites entre les faccions nobiliàries dels Centelles, d'una banda, i dels Soler i els Vilaragut de l'altra.

Alfons de Borja, el fill de Domènec «lo menor», fou sempre considerat un home de vida morigerada. Només en la segona meitat del segle XVI un historiador tan seriós com l'agustí Panvinio li atribuï la paternitat del cardenal Francesc de Borja, tresorer de l'Església en temps del seu «familiar» Alexandre VI. Per la data de la mort d'aquest cardenal, el 1511, no hi hauria cap destorb per a admetre tal filiació, tant més que Francesc fou tutor del duc de Nepi i de Camerino, Joan de Borja, fill de Roderic de Borja, i que la filla del duc, Lucrezia, tindrà per marit Ciriaco Mattei, pertanyent a una noble família de la qual Panvinio teixí la genealogia. Malauradament aquesta obra, conservada inèdita a la Biblioteca Angèlica de Roma, que era la dels agustins, no arriba sinó fins als darrers segles de l'Edat Mitjana, i entre els papers de Panvinio, al mateix fons romà, no hi he trobat cap altra indicació que la ja esmentada, provinent de les seves biografies dels cardenals de l'Església Romana.

D'una altra banda, als arxius de València no s'ha trobat cap document sobre la dispensa de la il·legitimitat per a posseir càrrecs i beneficis eclesiàstics a favor de l'esmentat Francesc de Borja; i fins ara tampoc als arxius de Roma. Cal esperar el resultat de les recerques en curs d'un fons arxivístic passat darrerament al tresor documental del Vaticà, per veure si hi surten més pistes sobre el tresorer d'Alexandre VI, com ja han començat de sortir-hi nous documents referents a altres membres de la mateixa família valenciana establerta a Roma.

Hi ha encara una altra raó per a dubtar de la paternitat d'Alfons de Borja sobre el citat Francesc: que un papa com Calixt III, el principal defecte del qual fou el seu exagerat nepotisme, deixés en la penombra, i al marge de les seves donacions i càrrecs, precisament un propi fill seu.

Totes les raons ací apuntades ens mouen a deixar en suspens el nostre judici sobre aquest punt, fins que no es faran palesos nous documents fefaents i contemporanis al seu temps.

Calixt III fou un personatge important de la història europea des que passà al servei d'Alfons el Magnànim com a jurista després d'haver-se doctorat en lleis a la Universitat de Lleida i d'haver-hi ensenyat el dret essent canonge d'aquella seu. Al servei del seu rei i del papa Martí V, obtingué a Sant Mateu la renúncia de l'antipapa Climent VIII, Gil Sanches Munyós, successor de Benet XIII Luna, la qual cosa li valgué el nomenament de bisbe de València. De manera consemblant, els seus esforços per a separar el rei Alfons del concili de Basilea li guanyaren el cardenalat per part d'Eugeni IV. Fou alhora purpurat i ambaixador del rei d'Aragó a la cort romana, on es distingí per l'austeritat de vida i per la seva ciència jurídica. Abans, doncs, de la seva elecció com a papa, ja havia entrat de ple en la història de la Cristiandat i d'Europa.

En uns temps en què el primer Humanisme havia ja penetrat al regne de València i a tots els regnes hispànics de la Corona d'Aragó, Alfons de Borja, a judicar per la seva biblioteca com a papa, visqué una mica al marge dels corrents literaris de l'Humanisme, sense que això pressuposi que no fou un home de cultura. Ell pertangué a la cultura jurídica pre-renaixentista, que conreava alhora el dret canònic i el romà, i al món renaixentista de la cort d'Alfons d'Aragó a Nàpols i de la cort pontifícia postavinyonenca. Amic de Joan Belluga, no ens consta que participés com aquest en la projecció política de l'Humanisme, que era ja Renaixement, quan Belluga sostenia la precedència de València sobre Catalunya per ésser aquella un regne, i aquesta, només un principat. No fou un humanista a la manera dels seus predecessors en el pontificat romà Martí V i Eugeni IV, ni com els seus successors Pius II, Pau II, i Sixt IV, però no fou un antihumanista com alguns ens l'han volgut presentar. Ni fou elegit papa el 8 d'abril del 1455, als setanta-sis anys i mig d'edat, per la seva marginalitat en l'ambient dels humanistes de Roma, sinó per haver sabut restar neutral enmig de les bandositats romanes entres els Orsini i els Colonna.

Només un total desconeixement de la situació política del regne de València i dels

altres regnes hispànics de la Corona d'Aragó ha pogut fer pensar i escriure a molts historiadors que l'avançada dels turcs a través de la península balcànica havia fet girar els ulls de molts cardenals envers ell en el conclave que seguí a la mort d'Eugeni IV, cercant un espanyol que vivia l'esperit de la croada i de la reconquesta. Aquests historiadors fantasiosos no sabien, ni ara saben, que València i tot la nostra Corona havien acabat la reconquesta en temps de Jaume I; que només esporàdicament Jaume II col·laborà un temps amb el rei de Castella en els intents fallits d'acabar tot d'una la reconquesta peninsular; i que si Alfons de Borja s'interessava en la croada contra els turcs no era pas per venir dels regnes d'Espanya, sinó perquè havia palpat no ací, sinó a Nàpols, com el palpava i sentia el seu rei Alfons el Magnànim (I a Nàpols, III a València, IV a Catalunya i en la numeració dinàstica, i V^e a Aragó) el perill de l'onada otomana per a tota la Cristiandat.

No oblidéssim pas que l'evolució i la transformació de la Cristiandat medieval en l'Europa moderna es degué alhora a la creixent separació dels poders temporals del poder espiritual del pontificat romà des dels temps de Felip el Bell de França i de Marsili de Pàdua, i a la relativa secularització de tota la cultura promoguda per l'Humanisme i pel Renaixement. No debades el perill turc i la cultura humanística dugueren Enea Silvio Piccolomini, abans d'esdevenir papa Pius II, a compondre el primer tractat modern *De Europa*.

Precisament les amenaces que venien de l'est havien propiciat la política d'equilibri italià que dugué a la pau de Lodi, en temps ja de Nicolau V, i a una aliança entre Milà, Florència i Nàpols, que en 1454-55 s'estengué també a Venècia i a Roma amb la lliga itàlica, necessària per a mantenir a ratlla els turcs després de la presa de Constantinoble el 29 de maig del 1453.

Per això mateix, tot just elegit papa el 1455, Calixt III no dubtà a oposar-se amb les armes i amb penes espirituals a les conquestes de Siena sota el condottiero Giacomo Piccinino, malgrat que aquest i la república de Siena comptessin amb l'amistat i el suport d'Alfons d'Aragó com a rei de Nàpols i de Sicília.

És natural que la caiguda de Constantinoble en mans dels turcs fes augmentar, a Roma, l'interès per la defensa armada contra un poble que no era ni europeu ni cristià, i que en certs ambients de l'Església ortodoxa bizantina continuessin els intents d'acostar-se a l'Església Romana –no obstant que, àdhuc en la imminència de la presa de Bizanci, alguns cristians orientals preferissin la dominació política i militar dels turcs, al domini religiós de Roma.

En la seva campanya diplomàtica contra el poder otomà, Calixt III comptà sobretot amb l'ajut del cardenal castellà Juan López de Carvajal, a no confondre amb el seu nebot de llinatge homònim, home de confiança d'Alexandre VI, sobretot en la crisi italiana provocada per l'efímera conquesta del regne de Nàpols pel rei Carles VIII de França.

Carvajal, legat de Calixt III a l'Imperi i al regne d'Hongria, assolí el suport de l'emperador Frederic III i del rei d'Hongria i de Bohèmia, Ladislau V. L'ex-regent

d'Hongria Joan Hunyadi, coadjuvat pel gran predicador de la croada antitürca el franciscà sant Joan de Capestrano, obligà els turcs a alçar el setge de Belgrad. Un dels records més emotius que servo de la visita a la capital de Sèrbia és el de la fortalesa des d'on l'exèrcit aliat reunit pels esforços del primer papa Borja detingué, ni que fos per un breu període, l'avançada otomana a l'Europa sud-oriental –aquella precisament vers la qual, a hores d'ara, la guerra ens fa girar els ulls i la pensa, plens d'angoixa i de dolor.

Malauradament els prelats i els prínceps de l'Imperi veieren en la imposició de delmes per a la guerra un contrafur envers l'Església Germànica. Calixt III, doncs, hagué de posar la seva confiança en el príncep d'Albània, Jordi Castriota Skanderbeg, i en el rei de Nàpols i d'Aragó. Derrotat l'imponent estol otomà a Metellino per l'armada pontifícia i catalano-aragonesa comanada pel cardenal Scarampo, i batut l'exèrcit turc a Tomorniza l'any 1457 per Skanderbeg, llavors súbdit feudal del nostre rei Alfons, el primer papa Borja s'alià amb Esteve-Tomàs, rei de Bòsnia, i amb Maties Corví, nou rei hongarès de la dinastia Hunyadi. La seva bella i solemne catedral gòtica, que ell erigí a l'antiga capital d'Hongria, Buda, encara ara fa pensar amb enyorança en el vell i ardit papa valencià els seus connacionals, conscients de la pròpia història, que hem visitat amb emoció aquell temple, i hi hem assistit, quan s'iniciava ja el desglaç polític, a una solemne missa pontifical. Ni ens importava gaire que, per als creients hongaresos, Maties fos només un rei-heroi nacional, ni que els altres turistes pensessin que la catedral de Maties Corví fos tan solament un temple dedicat a Sant Maties.

Calixt féu amistat també amb el nou rei de Bohèmia, Jordi Podebrad, car aviat hagué de convèncer-se, sense que arribés a formular-s'ho específicadament, que el seu era un temps de traspàs de la Cristiandat medieval, amb una ferma unitat político-religiosa, a l'Europa moderna que ja he al·ludit. Conseqüentment veié clar que llavors el suport per a una guerra, que ell com a papa sentia encara com una croada però que per a Europa era tan sols la defensa contra una invasió al·lògena, només li podia venir de les nacions més immediatament amenaçades, i que poc ajut podia esperar d'Alemanya, de la Borgonya, de França, de Castella i de Portugal. Si podia demanar ajuda al nostre rei Alfons era només perquè era també rei de Nàpols.

El perill turc desvià l'interès de Calixt III per la reforma de l'Església, una reforma que es feia sentir a tot Europa des dels temps dels cisma d'Occident i que tenia els seus orígens ja en el segle XIII –la centúria que una història apologetica o poc informada presentava, i continua presentant, com el punt més alt de la Cristiandat medieval.

Ja he dit que un home tan auster i tan seriosament eclesiàstic, com a provinent de l'estudi i de l'ensenyament del dret canònic, caigué com pocs en un abús propi del temps, l'excessiu nepotisme, que aombra tot el seu pontificat. Ni valen per a justificar-l'en del tot les raons sovint al·legades per diferents historiadors: la necessitat de posar en els llocs claus persones de la seva absoluta confiança en uns temps de bandositats extremes, i la major necessitat d'acudir als seus propis familiars davant

les prevencions dels romans, i de gran part dels italians, envers un papa estranger, el primer papa foraster després del cisma.

Però són molts els historiadors seriosos que pensen que totes les raons al·legades no pesen prou per a justificar l'excessiu nombre de valencians, i també de catalans i d'aragonesos, en els càrrecs més alts i en d'altres més secundaris, de tota la cúria romana. Aquestes predileccions eren agreujades pel fet que alguns d'ells, com l'aragonès Pedro de Urrea i el valencià Antoni Olzina, eren més fidels a llur rei Alfons el Magnànim que al summe pontífex valencià.

Ni els seus tres nebots predilectes no eren pas les persones més adients per a pacificar els esperits. El cardenal Roderic de Borja, ja conegut per la seva vida lliure i dissoluta, rebé els bisbats de Girona, Oviedo i València, regits sempre per vicaris seus, i assolí el càrrec de vice-canceller de l'Església, lloc que mantindrà fins a la seva elevació al pontificat romà; Joan-Lluís del Milà i de Borja, joveníssim bisbe de Sogorb i creat cardenal, juntament amb el cosí Roderic, el 1456, passà la resta de la vida a València, amistançat com un seglar i aconseguint que els seus successors fossin comtes, i després marquesos, d'Albaida.

¹ El més odiat, però, de tots els nebots i parents valencians de Calixt III a Roma fou Pere-Lluís de Borja, germà de Roderic, nomenat capità general de l'Església. La seva duresa havia engendrat tants odis entre el poble romà, que mentre Calixt III agonitzava, assistit pel seu confés, el cardenal barceloní Antoni Cerdà, Pere-Lluís fugí a cavall camí de València, però morí tot d'una a Civitavecchia, abans de poder-se embarcar.

Un ambient tràgic envoltà la mort del primer papa Borja, ben meritori per tants conceptes, i tan odiat pel seu nepotisme, explicable només per la seva vellesa temorenc i insegura.

* * *

Tot sovint he parlat en aquesta ciutat, i en aquesta mateixa Universitat de València, d'Alexandre VI, de la seva família i del seu epistolari. Avui tractaré d'un altre aspecte de la seva personalitat, que entra de ple en el Renaixement valencià: la política de Roderic de Borja, primer com a vice-canceller de l'Església de Roma, i després com a papa. Car és ben sabut que el Renaixement pot ésser considerat com un desplegament de l'Humanisme envers tot un copiós ventall d'interessos culturals: ultra la literatura en llatí i en vulgar, les arts plàstiques, la música, l'urbanisme, la filosofia, la política com a doctrina i la política com a regiment dels regnes i dels principats.

Fill de Jofré de Borja i Escrivà i d'Isabel de Borja, germana de Calixt III, Roderic fou cridat a Roma pel seu oncle Alfons, el futur papa, i enviat a la Universitat de Bolonya, on es trobava ja l'any 1453 i on es doctorà en dret canònic el 13 d'agost del 1456, essent ja notari apostòlic. Els filòlegs han trobat en els seus escrits autògrafs

italians un cert ressò de la llengua de la regió emiliana. Creat cardenal pel seu oncle papa el 20 de febrer del 1456, als vint-i-cinc anys d'edat, essent nat a Xàtiva a l'entorn del 1431, l'últim dia del mateix any en què rebé la sagrada porpra fou nomenat legat, val a dir governador general, de la Marca d'Ancona. Hi mostrà bones qualitats polítiques, per la qual cosa l'any següent, retornat a Roma, fou fet comissari de les tropes pontificies a Itàlia, i vice-canceller de l'Església.

Bé que aquest càrrec no comportava una intervenció en tots els afers de l'Església Romana, li degué donar un cert coneixement tant dels assumptes religiosos del pontificat com dels afers polítics de Roma, d'Itàlia i d'Europa. Aquell mateix any 1457, Calixt III li donà *in commenda* –val a dir, sense obligació de residència– el bisbat de Girona, canviat l'any següent pel de València, que conservarà, de Roma estant, fins que, un cop elegit papa el 1492, el confià al seu fill Cèsar, quan aquell mateix any Inocenci VIII havia ja elevat aquella diòcesi a metropolitana, amb els bisbats de Mallorca i de Cartagena com a sufraganis.

La seva capacitat per a captar els corrents d'opinió i els jocs amagats de les persones el féu intervenir d'una manera definitiva en les eleccions de Pius II Piccolomini i de Pau II Barbo en els conclaves del 1458 i 1464, sense que, però, cap dels dos li donés, ja papes, cap mostra d'especial deferència, sens dubte per la seva vida massa secular: això ens consta documentalment respecte al primer d'aquests dos pontífexs. Tot amb tot, les nombroses rendes eclesiàstiques de què el cardenal Roderic de Borja disposava li permeteren d'armar pel seu compte una nau en la croada del papa Pius i d'Alfons d'Aragó contra els turcs; i es trobà a Ancona al moment de la mort d'aquell pontífex que havia estat l'humanista italià i europeu Enea Silvio Piccolomini.

Les coses canviaren, a favor de Roderic, amb l'elecció del cardenal Francesco della Rovere, Sixt IV des de la seva elevació al pontificat romà l'any 1471. Les contínues avançades dels turcs demanaven noves aliances, i si l'interès de Ferran I de Nàpols era igual al que havia tingut sempre el seu pare doblement adulterí Alfons el Magnànim, el poder polític i econòmic era ben inferior. Per això al nou papa li convenia de cercar també l'ajut d'Aragó i de Castella, llavors sota els reis Joan II i Enric IV respectivament; tant més que la branca argonesa dels Trastàmara no abandonarà mai la Sicília i mantindrà clares aspiracions a adquirir novament el reialme de Nàpols, i que Ferran, llavors rei de Sicília per concessió del seu pare, s'havia casat amb Isabel, pretendent a la Corona de Castella.

Dintre la política renaixentista del pontificat romà, el joc de les aliances jugarà sempre un gran paper, i més quan els exèrcits turcs avançaven vers el cor del regne d'Hongria i eren un perill per a Itàlia i per als Estats pontificis. El primer papa Della Rovere, franciscà de la comunitat conventual, fi humanista i veritable creador de la Biblioteca Vaticana, s'adonà immediatament que l'agut polític que era ja el cardenal valencià podia ésser-li útil i eficient en aquelles circumstàncies, i ja pel desembre del seu primer any de pontificat, el 1471, Roderic fou un dels quatre legats *a latere* per a

la requesta d'armes i de diners a favor de la croada. Un mes abans de la firma de les butlles de la legació, Sixt IV l'havia nomenat camerari (tresorer) del col·legi cardenalici. Ja abans, el 22 de desembre del 1471, havia fet, a favor dels reis d'Aragó i de Sicília, allò a què Pau II sempre s'havia resistit: expedir una butlla de sanació canònica del matrimoni de Ferran i d'Isabel, contret sense dispensa pontifícia malgrat d'ésser parents propers, segons el dret canònic d'aleshores. No ens consta documentalment que el cardenal de Borja intervingués en l'obtenció d'aquesta butlla ni que la dugués personalment a Espanya, però certament tal concessió assolia, en aquells moments, una importància més europea que hispànica.

La legació de Roderic a les Corones d'Aragó i de Castella fou un èxit diplomàtic, bé que alhora s'estengueren per tot Espanya els rumors de la seva vida prou lleugera, els quals li crearan dificultats, en l'esperit de Ferran i d'Isabel, el primer any del seu pontificat. Pel maig del 1472 s'embarcà a Òstia en les naus de Ferran I de Nàpols, tan interessat o més que el seu pare en l'èxit de la croada antiturca, i entrà al grau de València el 18 de juny. Hagué de partir tot d'una cap a Barcelona per a entrevistar-se a Pedralbes amb Joan II d'Aragó. Retornà a València, on tractà amb Ferran d'Aragó, rei ja de Sicília, i amb el gran cardenal d'Espanya Don Pedro González de Mendoza. Ferran i Roderic s'esforçaren a atreure el prepotent prelat castellà a la causa d'Isabel contra la infanta Joana *la Beltraneja*.

Un cop dintre els regnes de Castella, el cardenal legat conversà tant amb el rei Enric IV com amb la seva germana Isabel, però no intervingué de manera decisiva en la solució del plet successori; tot al més, hi aplanà la via a favor de la infanta, ja més segura amb la sanació del seu matrimoni canònic. Què hauria esdevingut si Sixt IV hagués persistit en l'actitud negativa del papa Barbo, entra ja en el camp de les ucronies, i no en el de la història. I la perspicàcia religioso-política, o polític-religiosa, del cardenal Roderic de Borja li féu veure que la situació interna dels regnes de les dues Corones hispàniques no era la més escaient per a obtenir-ne cap ajut ni militar ni polític ni econòmic. La d'Aragó acabava de sortir de la guerra de Joan II amb Catalunya, on a més a més la qüestió remença continuava essent molt viva; la de Castella tenia plantejat el plet successori; i ambdues procuraven acabar prest la total reconquesta d'Andalusia, que es preveia dura i llarga. Per això, Roderic s'acomentà d'obtenir una forta subvenció econòmica del clergat.

Arribat a Roma el 24 d'octubre del 1473, Sixt IV, en agraïment per l'èxit relatiu de la seva legació a Espanya, li acresqué les manifestacions de la seva benvolença. Si la intervenció de Borja a favor de la seva elecció li havia valgut la rica abadia de Subiaco en comanda i el bisbat suburbicari d'Albano (probablement llavors Roderic fou ordenat sacerdot), un cop retornat a Roma des de València l'elegí perquè l'acompanyés a Viterbo i a Foligno durant la pesta de 1476 a Roma, i el 24 de juliol del mateix any el traslladà d'Albano a Porto, diòcesi suburbicària que comportava el decanat del col·legi cardenalici. A remarcar que, ultra els bisbats de què acabo de parlar, Roderic de Borja

rebrà encara del successor de Sixt IV, el cardenal genovès Giambattista Cibo, que prengué el nom d'Innocenci VIII, les diòcesis de Mallorca, en plena possessió, i, en comanda, la d'Eger o Erlau a Hongria. Aqueixa desorbitada acumulació d'altres i riques prebendes eclesiàstiques feien de Roderic de Borja un dels cardenals més rics, i un clar senyal de l'apressant necessitat d'una reforma a Roma, precisament quan una certa pre-reforma catòlica havia ja començat en molts regnes europeus, tant pel que feia a les diòcesis com sobretot en els més importants ordes religiosos.

Mentre prevalgué l'equilibri italià basat en l'aliança entre Milà, Florència i Nàpols, el cardenal de Borja mantingué bones relacions amb Ferran I de Nàpols; el 1477 fou legat de Sixt IV per a la coronació de la reina de Nàpols, Joana d'Aragó, filla de Joan II i segona muller del susdit Ferran. L'any 1492, a la mort d'Innocenci VIII, la ja esmentada lliga itàlica s'havia trencat per la usurpació del ducat de Milà, per part de Ludovico Sforza *il Moro*, al seu nebot i pupil Gian Galeazzo, casat amb Isabel d'Aragó, filla del duc de Calàbria, Alfons, més endavant Alfons II com a successor del seu pare Ferran I.

En aquestes circumstàncies, els dos cardenals més potents i més propers a la tiara en aquell nou conclave, Ascanio Sforza, germà de Ludovico, i Giuliano della Rovere, estaven polaritzats i recolzats, respectivament, per Ludovico Sforza i per Ferran de Nàpols. Cap dels dos cardenals no podia, doncs, assolir la majoria dels vots necessària per a cenyir la tiara, i Ascanio patrocinà i promogué la candidatura de Roderic de Borja, un home que havia donat ja bons senyals de la seva habilitat política, requisit essencial, llavors, quan Carles VIII de França es preparava a la conquesta del regne de Nàpols, com a hereu dels Anjou, la dinastia estroncada allà amb la reina Joana II, que havia afillat jurídicament Alfons el Magnànim.

Sembla segur que, en l'elecció del cardenal de Borja, hi entrà en joc –com en la major part dels conclaves d'aquells temps– la prèvia distribució dels benifets i de les rendes de què gaudia l'acaparador i riquíssim cardenal; que hi hagués, encara, altres menes de simonia, és molt possible, però només ho sabem pels rumors que comunicaven a llurs prínceps i repúbliques els ambaixadors en cort romana. És cert, però, que finalment l'elecció de Roderic de Borja fou unànime.

Les activitats d'Alexandre com a papa es desenvolupen en una quàdruple direcció, tot sovint molt entrelligada: en relació amb el seu càrrec de summe pontífex, amb la política italiana del temps, amb la dels reis d'Aragó, Castella i Portugal, i amb els seus interessos familiars. Una història del seu pontificat només des d'un sol d'aquest punts serà sempre parcial i falsa.

Bon punt elegit, declarà que el seu desig era de procurar la tranquil·litat d'Itàlia i la unió dels cristians davant l'avanç dels turcs, seguint l'exemple del seu oncle Calixt III. Això li creà un extraordinari entusiasme del poble romà el dia de la seva anada al Laterà malgrat les prevencions que tenia contra els estrangers en general i contra els nombrosíssims valencians establerts, des de molt abans, a l'Urbs.

En el primer període del seu pontificat, fins el 1498, Alexandre procurà de seguir aqueixa línia, bé que en realitat restà quasi limitada a procurar alhora l'equilibri italià i l'equilibri europeu. Rera la ruptura de Milà amb Florència i Nàpols, Alexandre havia de triar entre Ludovico i Ferran. S'enemistà amb aquest quan Virginio Orsini, vassall del papa però condottiero al servei del rei de Nàpols, comprà a Franceschetto Cibo, fill d'Innocenci VIII, els castells de Cervèteri i Anguillara, dintre els Estats pontificis, amb el suport de Piero de Medici, senyor de Florència, i del cardenal Giuliano della Rovere. Potser llavors el papa Borja insinuà una certa amistat amb Carles VIII per a fer por a Ferran, l'oferiment del qual a casar la seva néta Sança d'Aragó (filla natural de duc de Calàbria, Alfons) amb Jofré de Borja (l'últim fill suposat del cardenal Roderic amb Vannozza Catanei) restà en suspens. Alexandre prengué represàlies econòmiques contra el Medici, i Della Rovere es refugià i es féu fort dins el seu castell d'Òstia.

De llavors ençà, gener del 1493, el papa negocià la lliga de Sant Marc, publicada el 25 d'abril, amb Venècia i Milà. Quan després s'hi adheriren altres prínceps italians, vingué a substituir la lliga de Lodi, ja ben crivellada. L'amistat amb Milà fou reforçada amb el matrimoni de Lucrècia, filla de Roderic i de Vannozza, amb Francesco Sforza, nebot del Moro, senyor de Pèsaro, i com a tal súbdit feudal del papa. Aquell, a més a més, com a comte de Codignola, venia a representar la línia primogènita de la família Sforza abans d'entroncar amb els Visconti de Milà. Aquests pactes polítics i familiars tendien a separar Milà de la seva amistat amb Carles VIII de França, pretendent a la investidura del reialme de Nàpols. Com que aquest regne era súbdit feudal del papa, no li convenia que el posseís un sobirà tan poderós com el rei de França. Doncs, quan el mes d'agost l'ambaixador francès Perron de Baschi la hi sol·licità formalment, Alexandre la hi refusà de ple. En aquells volts de temps, Alexandre ja havia travat una bona amistat amb els dos reis del casal d'Aragó: amb Ferran II (a favor del qual i de sa muller es tramitaven llavors, a partir del mes d'abril, les butlles alexandrines sobre Amèrica) i amb el seu cosí i cunyat Ferran I de Nàpols. Només sense tenir en compte tot el complex taulell polític d'Itàlia i d'Europa en aquell precís any de 1493, hom ha pogut titllar de simoníaques aquelles butlles, com si haguessin estat la retribució pontifícia a la proposta de Ferran II de Catalunya-Aragó de casar la seva cosina germana María Enríquez, un temps ja esposada amb el primer duc borgià de Gandia, Pere-Lluís, amb el germà menor d'aquest darrer, Joan.

Tot i que Ferran II no deixà mai l'esperança de recuperar el regne de Nàpols, al qual es considerava amb millor dret com a nebot del Magnànim per via legítima, de moment mantigué bones relacions amb el seu homònim i cosí. Alexandre seguí la mateixa política, àdhuc des d'abans de l'arribada de Perron de Baschi a Roma, preveient ja les intencions del rei Carles. Per això, abans de l'arribada d'aquest, se celebrà per procuració el ja projectat matrimoni de Jofré amb Sança, el papa investí a Orsini els feus de Cervèteri i Anguillara, i renusà l'amistat amb Giuliano della Rovere, partidari del francès. Tampoc hom no pot deslligar aquest bon matrimoni de la situació políti-

ca de Nàpols: novament la política familiar s'entrelligava amb la dels Estats pontificis.

Per això mateix, no podia prémer tant l'aliança amb Ferran de Nàpols i amb el cardenal Della Rovere, que perdés l'amistat dels germans Ludovico i Ascanio Sforza, sobretot davant l'amenaça de Carles VIII. En l'imminent consistori, doncs, del 20 de setembre d'aquell any 1493, no nomenà cap nou cardenal napolità; acontentà Isabel de Castella i Ferran d'Aragó atorgant el capel a llur ambaixador Bernardino López de Carvajal, el qui havia intervingut, i continuarà intervenint, en les butlles i els breus referents al Nou Món; també complauria Carles VIII afavorint-hi dos francesos: Jean de la Grolaie i Raymond Peraud; Anglaterra i Polònia amb John Morton i Frederic Casimir; Ferrara amb Ippolito d'Este; i Ascanio Sforza atorgant la porpra al seu protegit Bernardino Lunati. El darrer nomenament desplaugé tant el rei de Nàpols com Ferran i Isabel; aquest dos, per diferents motius de caire religiós-reformístic més que no pas polítics, reprovaven també la concessió de la sagrada porpra a Cèsar Borja, a Alessandro Farnese i a Giuliano Cesarini. Heus ací com un acte en aparença purament eclesiàstic, com era el nomenament de nous cardenals, era un intricat vesper de caire polític italià i internacional.

Quan, davant la imminent "calata" o davallada de Carles VIII a Itàlia, Alexandre intentà de reconciliar Ferran de Nàpols amb Ludovico il Moro, l'afer era ja impossible. L'abril del 94, Giuliano della Rovere fugí del castell d'Òstia i es refugià a la cort de França, des d'on amenaçà un nou cisma, malgrat l'aliança restablerta entre Roma i Nàpols, la qual venia a dificultar l'ocupació d'aquest reialme per Carles VIII. Mort el rei Ferran, fou celebrat amb gran pompa a Nàpols el casament de Sança d'Aragó amb Jofré de Borja el 7 de maig de 1494, i l'endemà el cardenal de Montreal, Joan de Borja i Navarro d'Alpicat, com a legat *a latere*, coronà Alfons II com a rei.

Aquestes clares mostres de benvolença del papa envers la dinastia aragonesa de Nàpols no frenaren Carles VIII en la seva empresa contra aquell reialme, tant més que el francès comptava amb la neutralitat de l'emperador Maximilià i de la república de Venècia, amb el fre que havia imposat a Ferran II d'Aragó en el tractat de Barcelona a canvi de la restitució dels comtats del Rosselló i de la Cerdanya, i amb un fort partit francòfil a Florència, que s'alià amb el rei Carles contra Pere de Mèdicis. Menys consistents eren els seus partidaris a Roma i a Nàpols. Alexandre, tot i haver iniciat secretes negociacions diplomàtiques amb els turcs, incità inútilment Carles VIII a dirigir contra ells el seu potent exèrcit. Tot fou debades. Es veié obligat a deixar passar per Roma el rei de França i els seus homes, aclamats i aplaudits pels seus partidaris bon punt entrà a la capital del món per la Porta Flamínia i la plaça del Popolo, mentre ell es refugiava a Castel Sant'Angelo –retirada important per a nosaltres, perquè ha fet possible la conservació d'una munió de cartes i de documents privats, emportats precipitadament, segons sembla, del palau vaticà al castell protector.

El mes de gener del 1495 el papa es trobà forçat a fer algunes concessions al rei invasor, en mans del qual restà l'importantíssim port de Civitavecchia; però mai no li

atorgà la investidura feudal del regne de Nàpols, esperant el curs dels esdeveniments bèl·lics i polítics del francesos dintre el reialme. Davant d'ells, però, no restava pas a la simple expectativa : sortí de Roma, i el 31 de març organitzà la Santa Aliança contra l'ocupador del reialme napolità; hi entraren l'Imperi, Venècia, Milà i el rei d'Aragó Ferran II, que amb gran perspicàcia seguia els afers de Nàpols. Aquella aliança i la feblesa dels seus sostenidors francòfils obligaren Carles a retirar-ne el seu exèrcit i a retornar a França, retirada que només fou possible rera la seva victòria damunt els aliats a Fornovo, ja en l'Alta Itàlia, el 6 de juny del 1495.

Tots aquests esdeveniments històrics feren veure al papa Borja la conveniència de reforçar el grup dels seus col·laboradors incondicionals, a la ciutat de Roma, a la cúria pontifícia i en els dominis polítics de l'Església a Itàlia. La "calata" francesa promogué un fort rebrot del seu nepotisme, i també del seu valencianisme. Entre els nous cardenals creats ja el 19 de febrer de 1496 hi entraren dos valencians contraparents seus, Joan Llopis i Bartomeu Martí, i un català llunyanament parent, Joan de Castre-Pinós, d'origen rossellonès pels Fenollet –a remarcar que la besàvia del papa era Francesca Fenollet, probablement d'Oms-Fenollet, que degué dur a aquesta línia de la família Borja el vincle de l'escut partit d'Oms i de Borja.

Mentre Alexandre exhortava Venècia i l'Imperi a lluitar contra França i Florència, ell havia d'enfrontar-se, dintre els seus propis Estats, amb el bàndol feudal dels Orsini. Això podria explicar que també volgués, com a capità de l'Església, un home de la seva plena confiança, i que per això precisament cridés a Roma el que fins llavors havia estat el seu fill preferit, Joan, duc de Gandia, bé que no pogués refiar-se massa de les seves qualitats com a militar, encara no garantides. S'hi sumava la circumstància que ja no podia esperar gaires més favors envers Joan per part dels reis d'Aragó i de Castella. Al començament de les hostilitats amb les bandositats romanes, la sort fou propícia al duc, però el 25 de gener del 1497 era derrotat a Soriano. Això no impedí tanmateix al papa d'atorgar-li el ducat de Benevento i els feus de Terracina i Pontecorvo, places d'alta vàlua estratègica per ser frontereres amb el regne de Nàpols; no cal oblidar que, durant la «calata» de Carles VIII, Pontecorvo havia estat encomanat no menys que al cardenal Bernardino López de Carvajal.

Quan la nit del 14 al 15 de juny l'encara jove duc de Gandia i de Benevento fou misteriosament assassinat i llençat al Tíber, el papa, oprès pel dolor i mogut per la reflexió i per les invectives de Savonarola contra els desordres del pontificat romà, planejà una reforma de l'Església que, si s'hagués dut a terme, l'hauria redimit davant la història i potser hauria pogut impedir els greus danys que l'Església Catòlica hagué de sofrir el primer quart del segle següent. Però la butlla de reforma no arribà a publicar-se, ni la reforma de la pròpia vida, també planejada, no va ésser tampoc total.

El dominic ferrarès Girolamo Savonarola, prior del convent de San Marco a Florència, tenia el suport del partit ciutadà enemic dels Mèdicis. En els seus sermons, havia nomenat Carles VIII un nou Cirus que venia a alliberar Florència, Roma i tot Itàlia de

la corrupció i la tirania de la cúria romana. Alexandre li prohibí de predicar, i adscriuí San Marco a la província dominica de la Llombardia, ja el 8 de setembre del 1495. De moment, Savonarola obeí. Però el 27 de febrer següent tornà a pujar a la trona, persuadit que no estava obligat a obeir una ordre que ell creia clarament contrària a la voluntat de Déu. Quan, el mateix any 95, Alexandre reorganitzà els convents dels frares predicadors en una nova congregació, Savonarola i els seus no s'hi sotmeteren, i el 13 de maig del 1497 fou excomunicat. És a dir, un mes abans de la tràgica mort del duc de Gandia, fet que els partidaris del frare reformador, i ell mateix, consideraren un càstig de Déu.

El prior de San Marco cregué que l'excomunió era canònicament invàlida, per ésser fundada en motius falsos i calumniosos, i continuà predicant contra la cúria romana. En aquest punt, el papa demanà a la Senyoria de Florència que l'empresonés, sota amenaça d'interdicte. Pel març del 1498 la Senyoria li prohibí de predicar. Com a reacció, fra Girolamo llançà la idea que els prínceps i els poders cristians havien de convocar un concili per a deposar Alexandre com a simoníac i heretge. Ambdues acusacions eren falses, car en 1492 encara es considerava que la simonia en les eleccions pontifícies era, sí, il·lícita, però no invalidava la votació; i no hi havia cap prova seriosa de les heretgies del papa Borja. Com tantes vegades en la història de l'Església, una causa digna i noble havia estat encaminada per viaranyes incorrectes i estèrils. Arrestat per la Senyoria, fou judicat per una comissió pontifícia, presidida pel cardenal lleidatà Francesc Remolins, i condemnat com a heretge i rebel a l'Església. El 23 de maig fou executat i cremat per la justícia civil de Florència. Fets tràgics, dels quals Alexandre fou alhora victimari i víctima.

Durant aquests anys, Borja continuà la política d'acostament a Nàpols i a la creixent potència política que a Roma era ja anomenada, sense més, Espanya. Tropes espanyoles reconqueriren la fortalesa d'Òstia, sempre porta de Roma en el seu significat etimològic, que havia restat en poder dels francesos; i l'encara cardenal Cèsar Borja coronà, com a legat papal, el nou rei de Nàpols, Frederic III, fill del destronat i ja difunt Alfons II. Més encara, sota el pretext, no cregut per tothom, que el primer matrimoni de Lucrecia no havia estat consumat, fou dissolt, i Lucrecia contragué un nou matrimoni amb el duc de Bisceglie, Alfons d'Aragó, fill natural del rei Alfons II de Nàpols.

Però a Alexandre, tan dúctil i subtil en política que justament fou lloat per això per Maquiavel, no li plaia de jugar-ho tot a una sola carta, i en aquest tot hi entrava tant la política pontifícia com la familiar. Quan per l'agost del 1498 Cèsar renuncià a la porpra, i els seus ordes foren declarats invàlids per haver-los rebuts sense la llibertat requerida, ni el papa ni Cèsar no acceptaren les noces d'aquest darrer amb Carlota d'Aragó, filla del nou rei de Nàpols, a fi d'iniciar paral·lelament una política del tot nova per a ells, la francòfila, que podria compensar la creixent potència dels reis que ell mateix, a petició del sogre del duc de Gandia, Don Enrique Enríquez, havia nomenat Reis Catòlics, en temps de l'ocupació de Nàpols per Carles VIII. Més exactament,

Enríquez hauria desitjat que fossin declarats Reis Molt Catòlics, com els de França eren anomenats Reis Molt Cristians.

L'aliança, llavors, amb el primer rei francès de la quasi nova dinastia dels Valois-Orléans, Lluís XII, li podria servir alhora per a enaltir el seu fill Cèsar, el predilecte després de la mort de Joan, i per a sotmetre més fàcilment –amb el suport, si més no, polític, de França– els senyors feudals de la Romanya. Així podria crear-se un Estat modern més unificat, sota el domini immediat de Cèsar i dels seus successors, tot servant però, el summe pontificat, el domini polític suprem. Era una passa del depassat concepte feudal, tan arrelat a Roma i a tot Itàlia, vers una relativa modernitat. El projecte fracassà a la mort del segon papa Borja, però els petits senyorius de la Itàlia centro-septentrional reberen un sotrac tan fort, que després serà fàcil a Juli II de restaurar de forma més moderna –més renaixentista– que la del cardenal Albornoç, els dominis temporals del pontificat romà.

En la línia d'aquella nova política francòfila d'Alexandre VI, Cèsar es casà amb Carlota d'Albret, germana de Joan d'Albret, rei consort de Navarra i molt entrant de Lluís XII, el qual el féu duc de Valentinès. Per la seva banda, el papa, ultra crear cardenal, el 1500, Amanieu d'Albret, declarà nul el primer matrimoni del rei Lluís amb Joana de Valois (ara, santa Joana de Valois o de França, fundadora de l'orde femení de l'Assumpta), com a contret sota la pressió de Lluís XI, i li permeté de casar-se amb Anna de Bretanya, vídua del seu cosí Carles VIII; amb la qual cosa aquell important ducat s'incorporava definitivament al regne de França.

La tradicional política del *do ut des* i la posició d'equilibri que Alexandre havia sempre mantingut, a favor de l'equilibri italià i de l'equilibri europeu, continuaren durant els darrers anys del seu pontificat.

El 1499, davant l'aliança de Venècia amb França contra Milà, es mantingué neutral. Però l'ocupació del ducat de Milà per Lluís XII com a hereu dels Visconti per línia femenina, afavorí les guerres antifeudals de Cèsar, nomenat per son pare duc de Romanya. D'aquesta manera, el qui havia estat "il cardinale valentino" i era encara duc de Valentinès rebé correntment el nom de "Duca Valentino", com un llunyà ressò dels seus orígens valencians.

Alhora hàbil polític i brutal condottiero, per motius històricament no aclarits del tot, precisament perquè d'una manera o d'una altra eren tèrbols, Cèsar, dintre el mateix palau vaticà féu assassinar el seu cunyat Alfons d'Aragó, duc de Bisceglie, el segon marit de Lucrècia. Això afeblia els vincles d'Alexandre VI amb Frederic III de Nàpols, que ell havia fet coronar amb gran descontentament de Ferran II el Catòlic. Per contra, el nou matrimoni de Lucrècia amb Alfons d'Este, l'hereu del ducat de Ferrara súbdit feudal de la Santa Seu, assegurava aquell ducat contra les ambicions de Cèsar i propiciava la política i les guerres annexionistes d'aquest a la Romanya.

La pràctica desvinculació d'Alexandre VI del rei Frederic de Nàpols l'ajudà a acceptar, el 25 de juny del 1501, el tractat de Granada, pactat un any abans per Ferran

el Catòlic i per Lluís XII, en virtut del qual el rei d'Aragó i el de França, contendents pel regne de Nàpols des de feia més de dos segles, es repartien aquell reialme que, com ja he dit diferents cops, era súbdit feudal del pontificat romà. Llavors Alexandre pogué pensar que aquella solució salomònica era un mitjà per a impedir l'hegemonia europea d'Espanya o de França. En aquella situació, els nou cardenals d'arrel valenciana creats el 1500 i el 1501 venien més aviat a reforçar el poder d'Alexandre a Roma, que no pas a recolzar la política de Ferran: l'actitud de molts d'aquells durant el pontificat de Juli II i als temps del cisma de Pisa vindrà a comprovar que llur fidelitat al rei catòlic era prou relativa i condicionada. Quan el 18 d'agost de 1503 el papa moria d'apoplexia, el domini del rei d'Aragó sobre tot el reialme de Nàpols restava ja assegurat.

Tot el que acabem de dir permet ja de fer-se una idea del pontificat del segon papa Borja. Dic fer-se una idea i no pas formular un judici, perquè em sembla més propi de la història, i dels historiadors, comprendre el passat, que no pas judicar-lo.

El punt de vista de la política renaixentista, que en aquesta lliçó he volgut prendre, no impedeix, més aviat estimula a finir-la amb uns mots sobre diferents aspectes religiosos i culturals del seu pontificat—dos caires, el religiós i el cultural, que els moderns conreadors dels estudis sobre l'Humanisme i el Renaixement no deixen mai de banda.

En la cúria pontifícia, reorganitzà l'ofici dels escriptors apostòlics i atribuï definitivament als agustins el càrrec de sacrista i d'almoïner. El 1500, la pomposa celebració de l'any sant contribuï a donar un prestigi religiós al pontificat romà i a fer veure que la mundanitat del papa no estava renyida amb una pietat sincera, una mica primària tanmateix —a recordar que si el 1300 havia estat l'any sant del Dante, el 1500 podria ésser anomenat l'any sant d'Erasme, en quant l'humanista neerlandès projectà de prendre-hi part, per tal d'arranjar la seva situació irregular, com a canonge regular augustinià vivent fora del claustre. A més a més, renovà la butlla *In cena Domini* contra els heretges, promogué les reformes religioses arreu d'Europa, i, com és prou sabut, contribuï positivament a la propagació de la fe en les terres de l'Orient i d'Amèrica que, al seu temps, portuguesos i castellans anaven descobrint. Com a tret paradoxal, un papa tan poc edificant en la seva vida privada aprovà la fundació d'un dels ordes més austers de l'Església Catòlica, l'orde dels mínims de sant Francesc da Paola, al qual pertangué l'aragonès Fray Bernal Boíl com a primer membre hispànic, un home tan interessant per a la història religiosa de tota la nostra Corona d'Aragó, com a escriptor religiós en castellà, com a capellà dels ermitans de Montserrat, com a lul·lista i com el primer sacerdot que arribà a les Amèriques en el segon viatge de Colom.

En l'aspecte cultural, protegí els canonistes, com el seu oncle Calixt III, però afavorí més clarament els humanistes, sobretot els grecs Podocataro i Làscaris (aquest, mestre de Pico della Mirandola, les obres del qual foren salvades, pel nostre papa, de la precedent condemnaçió per part d'Innocenci VIII), els italians Brandolini i Pomponio Leto, i el gran estampador i editor venecià Aldo Manuzio.

Al seu temps, el pintor perusí Bernardo o Bernardino Betti, el Pinturicchio, decorà les estàncies del seu palau, feina artística que ell promovia i seguia molt personalment; i llavors mateix Miquel Àngel esculpí la Pietat del Vaticà –dibuixos trobats no fa pas massa anys a la Biblioteca Nacional de París han tornat a proposar la qüestió si el Crist als genolls de Maria reproduïa el rostre del fill tan plorat pel papa, Joan de Borja duc de Gandia, l'avi del sant Francesc que perpetuarà i enaltirà el seu cognom. Alexandre, finalment, cooperà a la reconstrucció de la Universitat de Roma, "la Sapienza", embellí Santa Maria la Major, i féu obres notables al Castel Sant' Angelo, entre d'altres un teatre de cort en el qual es representaven obres castellanques de Torres Naharro, esparses de coples valencianes a honor del papa valencià.

Aquestes pàgines no són ni una conferència ni una lliçó. Nomes uns apunts per a una lliçó sobre la presència del regne de València en el món europeu del Renaixement.

MIQUEL BATLLORI
Universitat Gregoriana de Roma

BIBLIOGRAFIA ORIENTADORA

Família Borja

BATLLORI, M. (1979), *A través de la història i la cultura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 153-240.

— *Borja (Borgia), Familie; Borja, Francesc; Calixtus III. (Alfons de Borja); Carvajal (Bernardino López de Carvajal)*, dins *Lexikon des Mittelalters*, II, München-Zürich, pp. 461-462, 1398-1399, 1535-1536, 1639.

MALLET, M. E. (1969) *The Borgias: The Rise and Fall of a Renaissance Dynasty*. Londres.

Calixt III

FABINGER, F. (1953) *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*.

RIUS y SERRA, J. (1948-58) *Regesto ibérico de Calixto III*, I-II, Barcelona; el vol III, no publicat.

— (1927) "Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III", *Analecta Sacra Tarraconensis*, 3, pp. 193-330.

SCIAMBRA, M. (1967) "L'Albania de Skanderbeg nel piano generale di crociata di Callisto III", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, 31, pp. 83-136.

- VON PASTOR, L. (1891) *Geschichte der Päpste ...*, I, Freiburg, pp. 533-665 (hi ha traducció castellana, amb diferent numeració dels volums).
— (1904) *Ungedruckte Akten...* I, Freiburg.

Alexandre VI

- BATLLORI, M. (1979) *Del descubrimiento a la independencia, Estudios sobre Iberoamérica y Filipinas*, Caracas, pp. 13-40;
— (1972) “Alejandro VI”, dins *Diccionario de historia eclesiástica de España*, I, pp. 36-39.
— (1990) *Temas de varia historia*, Barcelona, pp. 127-135.
MAIO, R. DE (1969) *Savonarola e la curia romana*, Roma.
METZLER, J. (1991) *America pontificia*, Ciutat del Vaticà, pp. 71-91.
PEPE, G. (1946) *La politica dei Borgia*, Nàpols.
SORANZO, G. (1960) *Il tempo di Alessandro VI e di Girolamo Savonarola*, Milà.
VON PASTOR, L. (1895) *Geschichte der Päpste...*, Freiburg, pp. 269-502.

